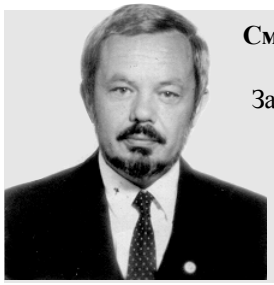

Смирнов Ігор Олександрович, старший викладач МДПІ. 1946 р.н. У 1971 р. закінчив Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. Займається проблемами середньовічної номадистики на Півдні України. Має двадцять вісім наукових публікацій.

УДК 940.1 (477) «11»

Смирнов І.О.

Половецький вплив на Північно-Західне Причорномор'я у XII ст.

Питання про володарювання половців у степах Північного Причорномор'я і в Подунав'ї у кінці XI ст. – першій половині XIII ст. було надзвичайно актуальним в історичній науці й могло би вважатися вирішеним, коли б не часті суперечності писемних свідчень, які стосуються історії цього регіону, а також пильне регіональне вивчення археологічних давностей. З одного боку, облік і картографування поховальних пам'яток кочовиків цього періоду показують, що «типово половецькі» за типологічними характеристиками обряду могили тут зустрічаються зрідка. З іншого боку, деякі автори бачать інші археологічні докази, які ніби-то свідчать про осідання куманів-половців на землю у Прутсько-Дніпровському межиріччі у XI-XII ст. і пізніше, при цьому, на початок XIII ст. половців тут більше, ніж інших етнічних груп. Однак виходить, що уявлення про населення північно-західної частини степового Причорномор'я до татаро-монгольської навали, які склалися та складаються, виникаючи із різноманітних джерел і різних точок зору, надзвичайно неповні і суперечливі. В зв’язку з цим автор даної статті ставить своїм завданням прояснити ці суперечливості для XII ст. шляхом аналізу джерел та літератури.

За відомостями, що в нас є, неможливо створити повне уявлення про внутрішнє й міжнародне становище Карпато-Дунайських земель на протязі більш як двох століть до татаро-монгольської навали. У цілому складається враження, що їх господарсько-економічна і політична історія була найбільш тісно пов’язана з Давньоруською державою, а з середини XII ст. – з Галицько-Волинським князівством, а також з Угорщиною, Болгарією, Візантійською імперією [1]. Кордони й території, які займали різні держави і народи, тут також не завжди чіткі й по-різному вказуються в джерелах.

Першу спробу розібратися у цій ситуації детально зробила І.Г.Коновалова на базі арабських й італійських джерел. Так, у районі Карпато-Дунайських земель анонімний арабський автор "Опису Східної Європи", створеного у 1308 р., називає три держави – Болгарію, Угорщину й Рутенію – останній термін в основному і застосовується у західноєвропейських пам'ятках для позначення Галицько-Волинської Русі [2]. Рутенія примикає до Греції з півночі, тобто "поруч з цією імперією розташована інша величезна країна, прозвана Рутенією; так само як і Болгарія, вона примикає до Греції з північної сторони, що знаходиться вище Болгарії” [3]. Дунай у районі його гирла є північним кордоном Греції, а на північ від кордону Македонії чи Фракії названі рутени [4]. Із цього виходить, що свідчення «Опису» про кордони між Візантією і Руссю повинні були відноситися до кінця XII ст., до утворення другого Болгарського царства, коли, з одного боку, Добруджа знаходилась під владою Візантії, а з другого – кордони Галицько-Волинської Русі доходили до берегів Дунаю. Джерелознавча невизначеність наведених відомостей дуже характерна для історико-географічних творів середньовіччя і примушує ставитися до них з великою обережністю, у будь-якому разі відмовитися від їх інтерпретації шляхом прямого переносу на сучасну мапу. Тому у зв'язку з нашою темою встановимо тільки, що про кочовиків в «Опису Східної Європи» не говориться зовсім. Мова йде лише про те, що згадані держави, захоплені татарами до часу складання трактату, зараз також сплачують їм данину [5]. Це відомо також з інших джерел.

Арабські джерела XII-XIV ст. мають відомості з історії Карпато-Дунайських земель, дуже чисельні, але спорадичні. У географічному творі ал-Ідрісі "Розваги втомленого мандрівками по областях", створеному у 1154 р. у Палермо, на північно-західному узбережжі Чорного моря названі три пункти у гирлі Дунаю: Міріс (Амукастро) у районі озера Резельм, Акліба (Кілія) та Дісіна (Вічіна – західноєвропейських джерел, Ісакча -східних, Дічіна – російських літописів), а також одна зупинка у гирлі Дністра, яка ототожнюється з Бєлгородом та входить до зони впливу Галицько-Волинської Русі у XII ст. Ці відомості підтверджуються в «упорядочении стран» сірійського еміра Абу-л-Фіді, де наводяться дані про фізично-географічні прикмети району, який нас цікавить, про місцезнаходження міст і всього політичного вигляду цієї території. Відомості арабських мандрівників XIII ст. відносяться, здебільшого, до більш пізнішого часу (Ібн-Батута, ал-Омарі). Із їх розгляду зрозуміло, що вони утримують повідомлення про політичні події в Золотій Орді та на її кордонах.

Документи італійського походження XIII-XIV ст. мають дані про характер і значення економічних відносин між італійськими торговцями і містами Північно-західного Причорномор'я, про розміри території, яка охоплена італійською торгівлею, про участь місцевого населення в торговельних операціях. Складається враження, що Карпато-Дунайські

землі у XII ст. були важливою ланкою у міжнародній торгівлі, одним з центрів якої був район Нижнього Дунаю. Міста, які тут знаходились, були пов'язані торговельними маршрутами з різними країнами Центральної і Південно-східної Європи (по Дунаю), з причорноморськими містами, з Галицько-Волинським князівством. Останній маршрут проходив по території між Карпатами і Дністром з півночі і далі йшов через болгарські землі до Візантії. На початку XII ст. політична ситуація на Нижньому Дунаї у багатьох випадках визначалася кочовими набігами і переміщеннями, що створило тут загальну нестабільність. Однак, у широкому плані, вона була обумовлена боротьбою за торговельні привілеї. Той самий ал-Ідрісі повідомляє, що в середині XII ст. кордон між Руссю і Дунайською Болгарією проходив по Нижньому Дунаю, а між Руссю і Куманією – по Дніпру. Ніяких відомостей про входження степової зони Північно-західного Причорномор'я у межі Половецької землі, а також про присутність тут половців-кочовиків ні в арабських, ні в італійських джерелах немає.

Між іншим, є дані, а також літературна традиція, на підставі яких в історіографії утвердилась думка про появу і розселення половців у Подністров'ї та Нижньому Подунав'ї вже в другій половині XI ст. Так, К.В.Кудряшов вважав, що вони у XI-XII ст. займали всі степові простори від Волги до Дунаю [6]. Ця точка зору була сприйнята В.В.Карповим [7], який розташовує один з центрів половецьких веж у Чорноморській луці (вежі «лукоморських» та «подунайських» половців). Вслід за цими авторами і Г.О.Федоров-Давидов знайшов можливість виділити тут половців археологічно, хоча, за його власними словами, «чисто» половецьких поховань тут немає чи чисельність їх невелика [8].

Археологічне питання ускладнюється неоднозначністю у визначенні половецьких та й усіх інших кочових поховань. Пошуки цих критеріїв йдуть вже давно і сьогодні класифікація і типологія кочових давностей в загальних рисах є загальновизнаною. Вона підтверджує відомості писемних джерел про розміщення у Північно-західному Причорномор'ї різних етнокультурних груп і об'єднань кочовиків у різні хронологічні періоди.

Отже відмітимо, що наведені думки про присутність і перевагу половців у Подністров'ї й у Нижньому Подунав'ї в кінці XI – на початку XII ст. давно стали загально прийнятими. За даними П.Діакона, який спеціально розглядав питання відносно до цього регіону із залученням писемних, археологічних і топонімічних відомостей, половці безперервно присутні в районі Дунаю аж до 1159 р., коли центр половецького розселення зміщується до Дніпра. З кінця XII – початку XIII ст. половці знов стають міцною силою у районі Нижнього Подунав'я. Автохтонне населення тут або змішувалось з кочовиками, або мирно з ними співіснувало, що, врешті-решт, забезпечило відступ у середині XII ст. загальної маси половців на схід. Такий симбіоз не дозволяв Галицько-Волинському князівству надійно утримувати у своїх політичних кордонах землі від Прута і Дністра до Нижнього Дунаю.

Ще раніше Ф.І.Успенський, який не мав сумніву в тому, що половці населяли у час, що нас цікавить, Подністров'я та Нижнє Подунав'я, зробив спробу встановити етапи їх розселення. Компетентність Успенського в його галузі загальновідома, тому, зокрема, безсумнівним стало уявлення про переміщення у XII ст. із південноруських степів до Дунаю і за Дунай половецького населення, улуси якого були в Молдавії, Валахії і Прикарпатській Русі [9].

С.О.Плетньова вважає, що половці взагалі були розташовані на схід від Дніпра, і їх поява у районі Нижнього Дунаю в зв'язку із вторгненням у Візантійську імперію, було тимчасовим та епізодичним. На мапі половецьких об'єднань, що запропонована С.О.Плетньовою, кордони Дешт-і-Кипчаку не виходять західніше Інгульця та Південного Бугу [10]. Можна бачити, що історіографічно це питання виявилося достатньо складним і заплутаним. М.В.Бібіков спостерігає постійну присутність половців у Подунав'ї з середини XII ст., хоча джерела їх називають «придунайські вовки» або «скіфи» [11]. На Дунаї, виходячи з писемних та археологічних джерел, справа йшла саме так, хоча, без сумніву, трохи складніше.

Сказане добре характеризується історією питання про останній печенізький набіг на Візантійську імперію із-за Дунаю у 1121-1122 рр., коли «скіфи» переправилися через Істр і стали спустошувати фракійські землі. Так почалася війна Іоанна II Комніна із задунайськими кочовиками, яка закінчилася повною поразкою останніх. Завжди вважалося, що кочовиками, які нахлинули при Іоанні на Візантію, були печеніги. З часом таке твердження перестало бути настільки категоричним. На думку М.В.Бібікова [12], складність питання знаходиться у багатозначному змісті етноніму «скіфи», яким у візантійських джерелах визначаються кочовики, що вторглись до Візантії близько 1122 р. Візантійські автори у той час називали скіфами різні етнічні групи. Д.Моравчик також вважав, що етнонім «скіфи», яким називають кочовиків, що вторглись тоді у межі імперії, може означати як печенігів, так і гузів чи навіть куманів.

Вислови з цього приводу Д.А.Расовського також повністю не визначені. З одного боку, він вважав, що у війні з візантійцями при Іоанні II брали участь печеніги, а з другого – вважав, що до кінця XI ст. половці витісняють всіх інших кочовиків не тільки з південноруських степів, але і з Подунав'я [13]. В.Златарські, на противагу П.Діакону, відмічав, що і після поразки в 1091 р. біля Левуніону переважна більшість печенігів залишилась у причорноморських степах [14]. При цьому він вважав, що колишньої політичної сили на початку XII ст. печеніги не мали, коли були у сильній залежності від торків, а потім і від половців.

В.Г.Василевський ще на початку століття однозначно вказував на близькість печенігів, гузів, половців й інших кочовиків між собою, пов'язуючи їх, перш за все, із спільністю мови та способу життя. На його думку, всі їх дії слід розглядати у плані однієї загальної політики всіх тюркських племен [15]. Навпаки, В.М.Бібіков вважав, що відомості Василевського скоріше свідчать про постійну роздрібненість дій і ворожнечу окремих етнічних груп кочовиків [16]. Д.А.Расовський за іншими, більш північними матеріалами, також був впевнений у непомірній ворожнечі між половцями з одного боку і «чорними клобуками», тобто печенігами і торками-гузами з іншого [17].

Отже, очевидно, що у пошуках істини слід звертатися до археологічних матеріалів. Серед них особливе місце займають кам'яні статуї, які як одні з основних аксесуарів культу предків, споруджувалися серед власне половецьких кочувань і тому є одним із самих характерних показників більш-менш стабільних половецьких скупчень. Приналежність кам'яних статуй якраз половцям зараз вважається доведеною. Нова інтерпретація писемних джерел і вивчення ареалів кам'яних статуй половців привели С.О.Плетньову до повністю обгрунтованого перегляду уявлень, які раніше панували в історіографії, про межі Половецького степу. На її думку, західним пунктом, де знаходились половецькі вежі та паслись половецькі стада, могла бути Дніпровська лука, а прикордонною річкою – можливо, річка Івлія (Інгулець), яку літописи називають половецькою [18]. Західніше Інгульця, де кам’яних статуй нема, не було і постійних половецьких веж. Тут, тобто на «старій» території Ателькузи, кочували з другої половини XI ст. повністю витіснені сюди печеніги та гузи-торки.

На півночі Подністров'я та Побужжя витіснені сюди «дикі половці» опинилися пов'язаними з подіями середини XII ст. Ймовірно, ці землі у XII ст. все ж були, переважно, в зоні руського впливу. Відомо, що у 1116 р. Мономах садить у подунайських містах князівських посадників. У XII ст. території теперішніх Молдови і Бессарабії входять до складу Галицького Князівства, давньої Червоної Русі. Галицький князь Ярослав Осмомисл один володарював до самого Дунаю. Відомий список руських міст цього часу, які були розташовані на Дністрі та Дунаї. Низини Дунаю й Дністра носили у XII ст. назву Берладь; їх населення – берладники – являло собою змішане за етнічним складом, але в основі своїй руське населення, що було господарями «подунайських міст», яке вело напівосілий спосіб життя. Очевидно, це були бродники.

Насправді, вчинивши набіг на Русь у 1164 р., Андронік Комнін не зіткнувся з половцями. Він безтурботно дійшов до Галича, де зустрів теплий прийом з боку князя, і повернувся до Візантії, поступившись наполегливим призовам імператора. Також зовсім не помічене половцями візантійське військо у 1166 р. атакувало Угорщину з боку Чорного моря. Зрозуміло, що в 60-ті роки XII ст. у районі Дунаю не було ніяких скільки-небудь значних половецьких сил. У такому випадку набіг половців у 1148 р. на Візантію, коли грецьке військо їх наздогнало та розбило на лівому березі Дунаю, був епізодом, у якому брали участь подністровські половці, для яких походи на Візантію, були, мабуть, звичайною справою.

Повертаючись до набігу 1121-1122 рр. «скіфів» на Візантію, відмітимо, що в свій час Д.А.Расовський пов’язував його з втечею того ж року печенігів з Русі, торків – «осколків печенігів, змушених тікати від Володимира» [19]. З цією думкою згоден і М.В.Бібіков. Він вважає, що повідомлення візантійських хронік про останню печенізько-візантійську війну безумовно співвідносні з короткими згадуваннями Іпатіївського літопису про долю печенігів при князі Володимирі й витіснення їх та гузів з території Київської Русі відбилось, таким чином, на долі Південно-Східної Європи, куди просувались залишки цих кочових племен [20].

І відомості писемних джерел, і висновки, які торкаються локалізації половецьких статуй, дають можливість зробити висновок, що майже чи не до кінця XII ст. перебування половців в степах між Бугом і Дунаєм було епізодичним: в основному це набіги придністровських половців за Дунай, а також участь «диких» половців у військових заходах Івана Берладника. Основну масу кочового населення колишньої Ателькузи знову складали відтіснені сюди печеніги та торки. Якраз вони відкочовували у Поросся, вони ж були і в Подністров'ї і в Подунав’ї. Внутрішній рух кочових мас в Ателькузі проходив тепер в залежності від їх взаємовідносин з Руссю; печеніги та торки Поросся, Подністров'я та Нижнього Подунав'я опинились пов’язаними загальною історичною долею. Ймовірно, час, що розглядається, у цьому регіоні може характеризуватися як «демографічний оптимум», який коливався в залежності від періодичної зовнішньої активності Київської і Галицької Русі на півночі, половців на заході, і відображався у таких випадках в активності кочовиків на Дунаї.

Це підтверджує і розгляд кочових поховальних пам'яток цього періоду. Число кочових поховань, яке з достатніми підставами можна віднести до XII ст. за типами обряду і датуванням інвентаря, є значним – 26 поховальних комплексів. Всі вони одиничні. Однак, і така кількість вказує на велику різноманітність типів поховальних споруд і обрядів, пов’язаних з конструкцією могил, з орієнтуванням похованих, з типом інвентаря порівняно з X-XI ст. Ці зміни, безсумнівно, обумовлені впливом нового половецького населення. Однак, половецьких могил на захід від Дністра немає.

Археологічні спостереження для степів північно-західного Причорномор'я в XII ст. ясно показують, що печенізько-торське населення, яке тут залишилось аж до

кінця XII ст., було не тільки більш чисельним, ніж половці, але й значно різновиднішим за складом. Епізодичні проникнення половецьких, нехай навіть великих орд за Дунай, не залишили суттєвих археологічних слідів. Можна зробити висновок, що присутність половців тут була не стільки помітною. Ми намагались засобами історіографії показати, що і писемні джерела не свідчать про політичну та кількісну перевагу половців у XII ст. у межиріччі Дністра і Дунаю. Більшість одиничних поховальних пам'ятників цього часу, які можна віднести до половецьких, знаходяться на схід від Дністра, на Тираспольщині. Якщо поява і розселення половців у Дністровсько-Карпатських землях датується звичайно другою половиною XI ст., тобто у той час, як вони з'явилися у Східній Європі, то для бессарабських і подунайських степів в цілому це засобами археології не простежується.

Полемізуючи з Г.Ф.Чеботаренком, який угледів у Прутсько-Дністровському межиріччі кількісну перевагу половців-куманів у XII ст. й їх посідання на землю [21], відмітимо, що писемні джерела не містять практично жодних відомостей про зміни у господарському ладі кочовиків. Назва Прутсько-Дністровських земель у західноєвропейських джерелах «Куманією» – з іншої точки зору, звичайна аберація, а вважати, що кочове населення у цей час було у масі половецьким – просто помилка. Ймовірно, до неї приводить однобічне використання археологічних джерел за умови використання традиційної схеми послідовної зміни у степах різних груп кочового населення.

Повністю не зрозумілі до того ж критерії визначення половецьких речей. Їх виділення серед інших кочових давностей поки що для всіх дослідників дуже і дуже проблематичне. Розгляд археологічних матеріалів показує, що «чисто» половецькі прадавності у межиріччі Прута і Дністра практично невідомі. З кількох десятків кочових поховань X-XIII ст. у бессарабських степах і на Дунаї велику кількість можна визначити, як печенізько-торські. Останні можна вважати половецькими лише умовно, бо незважаючи на східне орієнтування скелетів, вони не відрізняються від інших будь-якими особливими характеристиками обряду й інвентаря. До речі, значна більшість їх за монетними та речовими знахідками відноситься до більш пізнього часу.

Отже, археологічні спостереження у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я ледь чи не для всього XII ст. показують, що половецькі об'єднання, які відносились, видно, до другої стадії кочування, були зосереджені на схід від Інгульця і походи подніпровських половців на Дунай (іноді масові) були епізодичні. Основну частину «старої» Ателькузи населяли печеніги та торки, які, очевидячки, ще знаходились на табірній стадії кочування через загальну нестабільність внутрішньополітичної обстановки – у всякому випадку, вони залишили після себе одинокі могили. Процес етнокультурної дифузії проходив тут під відчутним половецьким впливом, однак суттєво не змінив табірного господарського ладу кочовиків. Центр кочування в Ателькузі, за археологічними спостереженнями, поступово склався на лівобережжі Нижнього Дністра, у районі теперішньої Тираспольщини, біля найбільш зручної та безпечної переправи через Дністер. Перебуваючи на першій, табірній стадії кочування, печеніги та торки тут звичайно реагували на порушення «демографічного оптимуму», як з боку Русі, так і з боку половців, що відобразилось на їхній поведінці на Дунаї. Особливо чітко це проявлялось під час останньої візантійсько-печенізької війни 1121-1122 рр. і у подальшому істотно не порушилось до останньої чверті XII ст. Набіги кочовиків на Дунай у 40-70-ті рр. зустрічаються порівняно рідше. Значна активізація військової активності до кінця століття, яка відобразилась на їхніх походах на захід, що відбувалися все частіше, порушила цю хитку рівновагу у печенізько-торському середовищі.

Література.

1. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.; Л.; АН СССР, 1950. – С. 194-196.
2. Шушарин В.П. Русско-венгерские отношения в XI в. // Международные связи России до XVII в. – М.: АН СССР, 1961. – С. 137.
3. Коновалов И.Г. Арабские источники XII-XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР. 1990. – М.: Наука, 1991. – С. 27.
4. Ibid. – С. 76-77.
5. Ibid. – С. 27-28.
6. Кудряшов К.В. Половецкая степь. – М.: Географгиз, 1948. – С. 31.
7. Каримулин А.Г. Татары: этнос и этноним. – Казань, 1989. – С. 34-57.
8. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М.: МГУ, 1966. – С. 147.
9. Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства. – Одесса, 1879. – С. 84.
10. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ Е4-2. – М.: Наука, 1973. – С. 19.
11. Бибиков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII-XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. 1980. – М.: Наука, 1982. – С. 100-112.
12. Ibid. – С. 99.
13. Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // SK. – 1933. – № 4. – Прага. – С. 9.
14. Златарски В. История на былкаската държава през средните векове. – София: БАН, 1972. – С. 366-367.
15. Василевский В.Г. Византия и печенеги // Труды академика В.Г.Василевского. – Т. I. – Спб., 1903. – С. 8.
16. Бибиков М.В. Указ. соч. – С. 109.
17. Расовский Д.А. Указ. соч. – С. 94.
18. Плетнева С.А. Указ. соч. – С. 18-19.
19. Расовский Д.А. Указ. соч. – С. 19.
20. Бибиков М.В. Указ. соч. – С. 112.
21. Чеботаренко Г.Ф. Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X-XII вв. – Кишинев: Штиинца, 1982. – С. 62.